

УДК 338.45-048.35(477.54/.62) «18»

Наталія Андріївна Лемешева,

доц. кафедри ЮНЕСКО та соціального захисту
Державний біотехнологічний університет (ДБТУ)

ORCID 0000-0003-0677-6195

**ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ МАЛИХ ПРОМИСЛОВИХ
ПІДПРИЄМСТВ СЛОБОЖАНЩИНИ В ХІХ ст.**

Наталія Андреевна Лемешева,

доц. кафедры ЮНЕСКО и социальной защиты
Государственный биотехнологический университет (ГБТУ)

ORCID 0000-0003-0677-6195

Natalia Andreevna Lemesheva,

docent UNESCO Chairs and social protection
State biotechnological university (SBTU)

ORCID 0000-0003-0677-6195

**TECHICAL AND ECONOMIC MODERNIZATION OF SMAIL
INDUSTRIAL ENTERPRISES OF SLOBOZHANSCHINA IN THE XIX
CENTURY**

Анотація. У статті розкривається динаміка розвитку дрібного промислового виробництва Слобожанщини, його матеріально-виробнича база, використання знарядь і предметів праці, організація виробництва та технічна модернізація в ХІХ ст. Доведена роль борошномельного промислового виробництва Слобожанщини у формуванні ринкової структури економіки краю, в забезпеченні основних потреб слобідського населення у товарах і послугах, демонополізації економіки, збільшенні податкових надходжень і економічному зростанні.

Ключові слова: мале підприємництво, кустарні вироби, Слобожанщина, селянське промислове підприємництво, модернізація, борошномельна промисловість.

Аннотация. В статье рассматривается динамика развития мелкого промышленного производства Слобожанщины, его материально-производственная база, использование орудий и предметов труда, организация производства и техническая модернизация в XIX в. Доказана роль мелкого промышленного производства Слобожанщины в формировании рыночной структуры экономики края, в обеспечении основных потребностей слобожан в товарах и услугах, демонополизации экономики, увеличении налоговых поступлений и экономическом росте.

Ключевые слова: малое предпринимательство, кустарные изделия, Слобожанщина, крестьянское промышленное предпринимательство, модернизация, мукомольная промышленность.

Abstract. The article reveals the dynamics of development of small-scale industrial production of Slobozhanshchyna, its material and production base, use of tools and objects of labor, organization of production and technical modernization in the XIX century. The role of small-scale industrial production of Slobozhanshchyna in the formation of the market structure of the region's economy, in meeting the basic needs of the Sloboda population in goods and services, demonopolization of the economy, increase in tax revenues and economic growth is proved, flour industry.

Key words: cottage craft, handicraft wares, Slobozhanchina, country industrial business, modernization.

На тлі сучасних проблем розвитку малого бізнесу в нашій країні, заслугове уваги історична ретроспектива розвитку малого підприємництва в національній економіці України. Саме малий бізнес завжди був найбільш динамічним елементом структури господарства на українських землях. В XIX ст. дрібне промислове виробництво набуло широкого розвитку в національній економіці України, стало масовим явищем і приносило значний прибуток для багатьох дрібних підприємців. Ці процеси проходили в тісному

зв'язку з ринковою трансформацією слобідської економіки, коли для розвитку модернізаційних процесів в дрібній кустарно-ремісничій промисловості існували найсприятливіші передумови й умови. Тому для подальшого розвитку історичного краєзнавства Слобожанщини корисним буде звертання до вітчизняного досвіду існування малого промислового підприємництва в умовах модернізаційних процесів, з урахуванням державної соціально-економічної політики, та збирання інформації про регіональні особливості, динаміку та ефективність розвитку.

Аналіз досліджень історичних джерел історії малого підприємництва Слобожанщини в XIX ст. свідчить, що ця проблема досить широко висвітлена в межах Наддніпрянської України та Європейської Росії. Слід відзначити роботи дослідників О.О. Рибнікова, Т. Лазанської, С.А. Таранущенко, К.М. Тарновського, О.М. Жам, М.П. Маслова, М.А. Трубчанінова, Р.М. Бутенко, Н.С. Прилипченко. Багато наукових праць присвячено окремим промислам і ремеслам. Отже, можна вважати, що історія техніко-економічної модернізації малих промислових підприємств Слобожанщини в XIX ст. сьогодні потребує додаткового наукового дослідження, деталізації і узагальнення.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та ступенем її наукової розробки попередниками і полягає в аналізі процесу техніко-економічної модернізації малих промислових підприємств (насамперед борошномельного виробництва) Слобожанщини в XIX ст. як важливої складової соціально-економічного простору України в умовах ринкової трансформації народного господарства.

Дрібне промислове виробництво, під яким розуміють кустарне і ремісниче виробництво, в XIX ст. були найпоширенішою формою організації трудової діяльності в Російській імперії і було розвинене у всіх галузях народного господарства. Однак питома вага малих підприємств була сконцентрована у галузях, що виробляли товари народного споживання,

перш за все харчова промисловість. В дорадянську епоху на Слобідській Україні до галузі харчової промисловості традиційно входили винокурні, броварні, воскобійні, свічкові, салотопні, миловарні, тютюнові та деякі інші виробництва із переробки сільськогосподарської сировини, але найбільш поширеним серед них було млинарство. Ця обставина відображала землеробський, головним чином зерновий, характер господарювання слобожанського населення.

Для визначення основних змін в розвитку дрібного промислового виробництва в селянських та поміщицьких господарств Слобожанщини необхідно дослідити загальні умови та динаміку розвитку тут сільськогосподарського виробництва протягом другої половини XIX - початку XX ст. Відомо, що в цей період в Україні, в тому числі й на Слобожанщині, серед основних факторів, які визначали еволюцію слобожанської дрібної промисловості слід зазначити історичні традиції, географію розташування, природно-кліматичні умови і професійну орієнтацію слобідського населення, наявність необхідних сировинних ресурсів, розгалужену систему транспортного сполучення.

Оскільки дрібне промислове виробництво постачало на ринок життєво важливі продукти й послуги, в пореформений період уряд Російської імперії вживав активні кроки по підтримці кустарів і ремісників. Їм надавалась фінансова, управлінська та технічна допомога. В 1872 р. була створена Комісія з дослідження кустарної промисловості в Росії, яка визначала і реалізовувала заходи державного сприяння дрібному промислому підприємництву. [12, с.29]

Широкому розвитку малих промислових виробництв на Слобожанщині сприяла діяльність земств, особливо в організації продовольчої справи. Лише за 15 років (з 1867 до 1882) продовольчий капітал Харківської губернії зріс на 71%. Найкраще продовольча справа була поставлена у Золочівському та Старобільському повітових земствах. [7, с. 170] У досліджуваний період

харківськими земствами на рік витрачалося на економічні заходи понад 500 тис. крб., причому вони в основному йшли на надання допомоги господарствам сільського виробництва, кустарних промислів та ремесел. [4, с.68] Земства надавали кредитно-збутову допомогу українським кустарям та ремісникам: збут кустарних виробів за допомогою організації земських складів; посередництво в одержанні кустарями замовлень з боку державних відомств; надання доступного кредиту за рахунок створення мережі установ дрібного кредитування; поширенні професійних знань; створення мережі навчальних закладів; введення інституту кустарних техніків; організація та проведення виставок; відкриття кустарних музеїв тощо. [5, с. 31]

Свого часу Д.І. Багалій зазначав, що « основою економіки Харківської губернії був симбіоз сільського господарства, ремесел і промислів». [1, с.71] Значне місце серед промислів займали ті, що були пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Це млинарство, гуральництво, теслярство, бондарство, стельмаство, ткацтво, швацтво, виготовлення знарядь праці та інше. З переробкою продукції тваринництва пов'язані чоботарство, кушнірство, лимарство, шаповальство тощо. Гончарі, гутники, виробники будівельних матеріалів, представники металообробних промислів використовували мінеральні речовини для виробництва власної продукції. Деревообробними промислами займалися в лісових районах, гончарним виробництвом в містах покладів глини (район р. Сіверський Донець). Майже всюди були розвинуті вишиванка і візерункове ткацтво. З вовни, коноплі льону, бавовни на вертикальних та горизонтальних ткацких верстатах майстри Слобожанщини виготовляли довговорсові та безворсові килими. [8, с.151]

Величезну роль в історичному розвитку Слобожанщини відіграло дрібне млинарство, яке задовольняло більшу частину потреб населення губернії в крупах та борошні. У борошномельній промисловості в пореформений період визначилися три напрями розвитку: розвиток млинарства у вигляді численних дрібних водяних млинів та вітряків, а також

тартаків (з кінськими приводами), що переробляли місцеве зерно і обслуговували невелику навколишню округу, або ж перемелювали «за мірчук» зерно селянам для їх власних потреб. Будуються млини, що були або складовою частиною іншого виробництва (наприклад, винокурного заводу), або додатком до іншого (цукроварні, олійниці, лісопильні тощо).

Вагомою була борошномельно-круп'яна промисловість Слобожанщини. В 1867 році всіма сільськими млинами Харківської губернії (136 водяних, 1666 вітряних) перемелювалося в рік близько 6 млн. пудів жита. З нього на продовольство місцевого населення йшло 5,3 млн. пудів, а інше відправлялося на винокурні заводи та чорноморські порти. За розмел брали по 2 копійки з пуда. Чистий дохід від всіх млинів становив по повіті 79 тисяч рублів.

На початку XIX ст. тільки на Сіверському Дінці стояли такі млини [2, с. 215]:

Повіт	Місце розташування млина
1. Вовчанський	Слобода Андріївка, слобода Молодова слобода Гатище, слобода Печеніги, слобода Мартова,
2. Зміївський	м. Чугуїв, с. Маслівка, село Бурлей, слобода Рождественська (Іванівка), слобода Мохнач, м. Зміїв, слобода Піски, слобода Андріївка, с. Копанка, с. Миколаївка, хутір Крейдянка.
3. Ізюмський	Слобода Чепель, село Іванівка, місто Ізюм, слобода Донецька, село Щурове, село Катеринівка,
4. Старобільський	Водяні млини з'явилися в другій половині XIX ст.

Важливим кроком у розвитку млинарської техніки стала поява наприкінці XIX ст. на селянських млинах штучних жорен, які за багатьма своїми якостями не поступалися й навіть часто перевершували природні жорна, але при цьому були значно більш дешевими. Перші штучні жорна привозилися в Україну з європейських країн, але вже на початку XX ст. досить просту технологію їхнього виготовлення освоїли й самі сільські

мірошники. Кращою сировиною для їхнього виготовлення вважався дрібний товчений камінь із французького кварцу - «дресна» або «дресва», а для розмелу озимого жита, ячменю й інших твердих зернових намагалися використовувати наждакову крихту. [10]

В другій половині XIX – на початку XX ст. в багатьох регіонах Слобідської України широке застосування став знаходити вдосконалений варіант кінно-волових млинів, який отримав назву «топчак». Механізм розмелювання на млинах складався з двох плоских каменів. На Слобожанщині подібні камені зустрічалися дуже рідко, їх доводилось привозити здалеку. [3, с. 94]

Повсюдно на Слобожанщині будівництво водяних млинів було одним з різновидів селянських будівельних і деревообробних промислів. Але вони базувалися лише на великих річках, зокрема, на Сіверському Донці та Ворсклі. На багатьох сільських водяних млинах, наприклад в сл. Литвинівка, Євсуг, Бутківка, Нова Водолага, Пискунівка та ін. був установлений пристрій для регулювання віддалі між каменями, що дозволяло мірошникам регулювати ступінь розмелювання зерна [9, с. 37].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. розвиток борошномельно-круп'яної промисловості Слобожанщині значно прискорився завдяки широкого використання сільськогосподарського локомотиву. В Харківській губернії ця універсальна машина була широко відомою (використовувалось близько 1,5 тис. локомотивів). [6, с. 45].

В 1910 р. борошномельне і круп'яне виробництво Харківської губернії в статистичних даних представлено як виробництво обкладене акцизом, серед власників якого були і приватні підприємці і акціонерні товариства загальною кількістю 79. [11]

Водяні млини	Парові млини
1. Волчанський у., ст. Мортова	1. ст. Буди 400 т. п. з.
2. Лебединський у., с. Кам'яне	2. Волчанськ 250 т. п.

3. Двуречанськ	3. Ахтирка (Ахтирське парове мельн. Товариство) 800 т п. пш.
4. Куп'янський у., с. Переволочне	4. м. Суми 81300 п. з.
5. Куп'янський у., с. Сазонівка	5. Ізюмський у., с. Войнівка
6. Харківський у., с. Мерефа	6. Ахтирський у., сл. Боромля 500 т п. пш.
7. Вовчанський у., с. П'ятницьке	7. Ахтирський у., с. Боромля (Боромлянської пар. вальц. мельниці тов.)
8. Ізюмський у., с. Щурово	8. Ізюмський у., Барвенківський в. Василевське мукомольне тов., Краузе Д, Козловський Г. і К
9. м. Чугуїв	9. Ізюмський у., с. Донецьке
10. Куп'янський у., с. Синково	10. Ізюмський у., с. Петрівка
11. Харківський у., с. Мерефа	11. м. Харків (Гінзбург)
12. Вовчанський у., с. Верхній Салтів	12. м. Харків (Гладкова Н-ки) 700 т. п. з.
13. Куп'янський у., сл. Пристень	13. Ізюмський у., м. Славянськ
14. Куп'янський у., сл. Сватова-Лучка	14. Ізюмський у., с. Григоровка 153 т. п. з.
15. Старобільський у., с. Старий Айдар	15. Ізюмський у., с. Барвенково
16. Куп'янський у., с. Гринадировка	16. м. Харків (Дубинський і К) 1300 т. п. з.
17. м. Старобільськ	17. Богодухівський у., ст. Ковяги 31500 п. з.
18. Старобільський у., с. Чемирівка	18. Ахтирський у., с. Тростянець 962 т. п. пш.
19. Старобільський у., с. Титарівка	19. м. Старобільськ 600 т.

20. Сумський у., с. Велика Чернетчина	20. м. Лебедин 1075 т. п. з.
21. Лебединський у., с. Рябушки	21. м. Ахтирка 1 м. п. пш.
22. Лебединський у., с. Червляне	22. Ізюмський у., хут. Болгаровка
23. маслоб. з.	23. Ізюмський у., хут. Мимін
24. крупорушка	24. м. Харків 2007 т. п. з.
25. Харківський у., с. Основа	25. Ізюмський у., сл.Савинці 40 т. п. (маслоб. з.)
26. Куп'янський у., с. Кам'янка	26. м. Харків бл. ст. Харків півд. 35 т. п.
27. Старобільський у., с. Новий Айдар	27. Куп'янський у., сл. Сватова Лучка 15 т. п. з.
28. Ізюмський у., с. Маяки	28. Ізюмський у., с. Іванівка
29. Старобільський у., с. Старий Айдар	29. Ізюмський у., с. Цареборисівка
30. Волчанський у., с. Старий Салтів	30. Ізюмський у., с. Горажевка
31. Куп'янський у., с. Гороховатка	31. Ізюмський у., с. Бугаївка
32. Куп'янський у., хут. Дунаєвський	32. м. Старобільськ 139200 п. з.
33. Белебеївський у., с. Байки	33. м. Лебедин 300 т. п.
	34. Ізюмський у., ст. Гаврилівка 350 т. п. пш.
	35. Ізюмський у., с. Барвенково
	36. м. Славянськ 80160 т. пш.
	37. Куп'янський у., сл. Сватова Лучка
	38. м. Харків 300 т. п. з.
	39. Ізюмський у., с. Барвенкове 320 т. п.

	40. Богодухівський у., с. Пархомівка 60 т. п. з.
	41. м. Чугуїв 100 т. п.
	42. м. Богодухів 15 т. п. з.
	43. Ізюмський у., ст. Краматорська півд. зал. 20 т. п. з.
	44. Ізюмський у., сл. Барвенково 259 т. п. з.
	45. Ізюмський у., ст. Бантишево 220 т. п. пш.
	46. Белебеївський у., с. Воздвиженське

Підбиваючи підсумки викладеного матеріалу, ми можемо зробити висновок, що на Слобідській Україні протягом ХІХ ст. проходив бурхливий розвиток кустарних промислів і ремесел. Дрібне промислове виробництво Слобожанщини відіграло свою позитивну роль у становленні товарно-ринкових відносин в Україні. Спостерігалось поступове вдосконалення основних технологічних прийомів, все частіше застосовувався новий інструментарій та різноманітні відносно складні механічні пристосування.

Література:

1. Багалеї Д. І. (1993) Історія міста Харків за 250 років його існування (1655 -1905). *Істор. монографія.* / Т.2. ХІХ-й і початок ХХ-го століття Багалеї Д.І., Міллер Д.П.; [Репринт. вид.] Х.: Фабр. ім. М.В. Фрунзе.982.
2. Вейс Ю. А. (1931) Курс сільськогосподарського машинобудування. М.-Л.: Сельколхозгиз. 516.
3. Горленко В. Ф. (1971) Народна землеробська техніка українців.: *Історико-етнографічна монографія.* К.: Наукова думка. 164.
4. Доклади Харківської Губернської Земської Управи 1893 року по земському попечительському справу (1893) Х.: Вид-во губ. зем. Управи. 118.

5. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года. (1908) Х.: Изд-во губ. зем. Управы. 53.
6. Маслов М. (2011) Розвиток енергетичної бази дрібної (кустарно-ремісничої) промисловості України у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. / М. Маслов // Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г.С Сковороди. Харків: Колегіум. Вип. 42, с. 42-49.
7. Материалы по статистике Харьковской губернии. (1916) Х.: Тип. М. Зильберга. 129 с.
8. Народне килимарство і коцарство Слобожанщини в дорадянську добу (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) (2012) Культура народів Причорномор'я. №248. с. 150-153.
9. О поземельном устройстве крестьян с. Масловки Змиевского уезда // ДАХО. Ф.16. Оп.7. Спр.163. 49 арк.
10. Памятные книжки и адрес-календари харьковской губернии за многие годы. Харьковская губерния. Подборка документов. – Режим доступа: forum.vgd.ru > post
11. Список фабрик и заводов России 1910 г. по официальным данным фабричного, податного и горного надзора / составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты»и «Вестника финансов».; Министерство финансов и Министерство торговли и промышленности. (1910) М.: издано Торговым домом Л. и Э. Метуль и К. 1034.
12. Статистический временник Российской империи Сер.3. Вып. 19. (1897) Спб.: Тип. МВД. 241.

References:

1. Bahalei D. Y. (1993) Ystoryia horoda Kharkova za 250 let eho sushchestvovanyia (1655 -1905). Ystor. monohrafiia. / Т.2. KhIKh-y u nachalo KhKh-ho veka Bahalei D.Y., Myller D.P.; [Reprynt. yzd.] Kh.: Fabr. ym. M.V. Frunze.982.
2. Veis Yu. A. (1931) Kurs selskokhoziaistvennoho mashynovedenyia. М.-Л.: Selkolkhozghyz. 516.

3. Horlenko V. F. (1971) Narodna zemlerobska tekhnika ukrainsiv.: Istoryko-etnografichna monohrafiia. K.: Naukova dumka. 164.
4. Доклады Харьковской Губернской Земской Управы 1893 года по земскому попечительскому делу (1893) Kh.: Yzd-vo hub. zem. Upravы. 118.
5. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года. (1908) Kh.: Yzd-vo hub. zem. Upravы. 53.
6. Maslov M. (2011) Rozvytok enerhetychnoi bazy dribnoi (kustarno-remisnychoi) promyslovosti Ukrainy u druhii polovyni KhIKh – pershii tretyni KhKh st. / M. Maslov // Istoriia ta heohrafiia: Zb. nauk. pr. Khark. nats. ped. un-tu im. H.S Skovorody. Kharkiv: Kolehium. Vyp. 42, s. 42-49.
7. Материалы по статистике Харьковской губернии. (1916) Kh.: Тип. М. Зылберга. 129 s.
8. Народне кылымарство i kotsarstvo Slobozhanshchyny v doradiansku dobu (druga polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.) (2012) Kultura narodov Prychernomoria. #248. s. 150-153.
9. О поземелном устроитве крестян s. Maslovky Zmyevskoho uezda // DAKhO. F.16. Op.7. Spr.163. 49 ark.
10. Памятные книжки y adres-kalendary kharkovskoi hubernyy za mnohye годы. Kharkovskaia hubernya. Podborka dokumentov. – Rezhym dostupu: forum.vgd.ru > post
11. Spysok fabryk y zavodov Rossyy 1910 h. po ofytsyalnym dannym fabrychnoho, podatnoho y hornoho nadzora / sostavleno redaktsyei «Torhovo-promyshlennoi hazety»y «Vestnyka fynansov».; Mynysterstvo fynansov y Mynysterstvo torhovly y promyshlennosty. (1910) M.: yzdano Torhovym domom L. y Э. Metul y K. 1034.
12. Statysticheskyi vremennyk Rossyiskoi ymperyy Ser.3. Выр. 19. (1897) Spb.: Тип. MVD. 241.